

Československé knihovnictví v letech 1939–1959: vybrané problémy historického vývoje¹

Czechoslovak librarianship, 1939–1959: selected issues
of historical development

*PhDr. Petra Večeřová, Ph.D. / Ústav pro českou literaturu Akademie věd
České republiky, v. v. i. Na Florenci 1420, Praha 1 (Institute of Czech Lite-
rature of the Czech Academie of Sciences)*

Resumé:

Článek vychází z příspěvku předneseného na mezinárodním odborném semináři *Knihy znovu nalezené* (Praha, 2016). Představuje hlavní trendy rozvoje knihovnictví v Československu v letech 1939–1959 s přihlédnutím k vývoji Národní a univerzitní knihovny a rozvoji či naopak stagnaci československých knihoven a jejich fondů v souvislosti s kulturně-politickými událostmi (cenzurní nařízení, konfiskace, knižní svozy, válečné události apod.). Ve druhé části příspěvku jsou prezentovány vybrané změny a proměny knihovnictví a přístupu knihoven ke čtenářům po únoru 1948.

Klíčová slova: knihovny, dějiny knihoven a knihovnictví, kulturní politika, cenzura, knižní svozy, práce se čtenářem, čtenářské kluby, socialistické knihovnictví

Summary:

The article is based on a paper presented at the information seminar „Books Discovered Once Again“ (Prague, 2016). It introduces the main trends in the development of Czechoslovak librarianship, 1939–1959 with reference to the National and University Library and the growth or stagnation of Czechoslovak libraries and their collections as a result of cultural and political events (censorship, confiscations including book seizures and depositories, war events etc.). The second part concentrates on selected changes in libraries and their attitude to readers following the Communist takeover in February 1948.

Keywords: libraries, history of libraries and librarianship, cultural politics, censorship, confiscations of books, seized books depositories, readers services, reading groups, socialist librarianship

Ve vývoji československého knihovnictví sehrál velmi důležitou roli první knihovnický zákon – Zákon o veřejných knihovnách obecních² – z roku 1919, který ukládal povinnost zřizovat veřejné knihovny ve všech politických obcích, a kromě jiného též stanovil povinnost zakládat samostatné menšinové knihovny³ nebo zvláštní menšinová oddělení

¹ Předkládaný text je mírně upravenou verzí příspěvku předneseného 31. 3. 2016 na konferenci *Knihy znovu nalezené*.

² Československo, Zákon o veřejných knihovnách obecních ze dne 22. července 1919, č. 430 Sb. Praha: [s. n.], 1919.

³ V roce 1935 bylo v Československu 9315 českých, 3570 německých, 2958 slovenských, 732 maďarských, 434 rusínských, 75 polských, 4 rumunské a 1 židovská obecní knihovna. In: ŠILMEČEK, Zdeněk a Jiří TRÁVNÍČEK: *Knihy kupovatí*, s. 271.

tam, kde žilo jinonárodní obyvatelstvo.⁴ Zatímco před přijetím zákona pracovalo v českých zemích 1133 spolkových knihoven, které dohromady obsahovaly 383 851 svazků, pak díky jeho uplatňování vzrostl počet obecních knihoven v českých zemích v roce 1920 na 3342 a stále se zvyšoval, a to až na 11 262 v roce 1926. Síť veřejných obecních knihoven se podařilo v českých zemích stabilizovat již na počátku 20. let 20. století, na Slovensku se tak stalo až ve 30. letech, protože zde zákon vstoupil v platnost teprve v roce 1925. Jestliže bylo na území celého tehdejšího Československa v roce 1926 celkem 14 755 obecních knihoven, tak v roce 1937 jich bylo již 16 647.⁵

Nejen počty knihoven a svazků vypovídají o skutečném stavu knihoven. I ta nejlepší knihovna pozbývá smyslu, pokud ji nenavštěvují čtenáři. Na různorodé čtenářské požadavky a možnosti obecních knihoven měla vliv řada různých činitelů a lišily se jak regionálně, tak i v rámci jednotlivých druhů a typů soudobých knihoven. Jednou z největších obecních knihoven u nás byla Knihovna hlavního města Prahy, která v roce 1937 evidovala celkem 61 681 svazků (součástí byla i německá menšinová knihovna). O čtenářském využití svědčí úctyhodný údaj o počtu 50 000 vydaných čtenářských legitimací, z toho 5000 pro čtenáře mladší 16 let.⁶ Analýza 2 091 860 výpůjček pak ukázala předpokládaný převládající zájem o krásnou literaturu⁷ s převažujícím zájmem o knižní novinky z let 1934–37.⁸ Kromě obecních knihoven působila na našem území celá škála dalších druhů knihoven, ať již vědeckých, školních, spolkových atd., ale též soukromé půjčovny knih.⁹ Rozsah knižního fondu veřejných obecních knihoven potvrzuje, že byly důležitým odbytištěm zejména pro soudobou českou produkci. Ročně šlo o nezanedbatelné množství asi 500 000 výtisků.¹⁰

Na našem území se úspěšně rozvíjelo nejen české, ale i německé knihovnictví. V roce 1924 mělo obyvatelstvo německé národnosti k dispozici 10 velkých veřejných knihoven¹¹, 15 středně velkých a 266 malých knihoven.¹² Příkladem úspěšně se rozvíjející

⁴ Československo, Nařízení vlády republiky Československé ze dne 5. listopadu 1919, jímž se provádí zákon o veřejných knihovnách obecních ze dne 22. července 1919, č. 430 Sb. Praha: [s. n.], 1919. Čl. 4 – *Politická obec, kde národnostní menšina čítá aspoň 400 osob, nebo kde působí veřejná škola menšinová, jest povinna zřídit menšině zvláštní veřejnou knihovnu jazyka této menšiny národnostní.*

Čl. 5 – *Obec je povinna menšinové knihovně poskytnouti samostatnou místnost, je-li v obci škola menšinová. Kde není menšinové školy, ale aspoň 400 příslušníků národnostní menšiny, zřídí se v jednotné veřejné knihovně oddělení, poskytující přiměřenou četbu v jazyku menšiny národnostní a spravované příslušníky této národnosti. Veřejné knihovny nebo oddělení národnostních skupin v téže politické obci půjčují však četbu každému příslušníku obce bez rozdílu národnosti.* Čl. 7 – *Okresní osvětový sbor menšinový může do obcí, vyznačených v čl. 6., půjčovati přenosné knihovny.*

⁵ REPČÁK, Jozef: Z cesty po českých knižnicích, s. 125–128.

⁶ FREY, Jaroslav: Jak čte Praha, s. 70–71.

⁷ Podíl prózy ve výpůjčkách činil 84 %, naučné literatury 14 %, poezie a divadelních her 2 %. Původní česká a slovenská literatura byla ve výpůjčkách zastoupena ze 41 %; překlady z cizích jazyků do češtiny nebo slovenštiny z 53 % a knihy v jiných cizích jazycích z 6 %. Z cizojazyčné literatury byly nejžádanější knihy francouzské (51 %) a anglické (27 %). In: ŠIMEČEK, Zdeněk a Jiří TRÁVNÍČEK: Knihy kupovati, s. 274.

⁸ Tamtéž, s. 273–274.

⁹ CEJPEK, Jiří: Československé knihovnictví, s. 56–62.

¹⁰ ŠIMEČEK, Zdeněk a Jiří TRÁVNÍČEK: Knihy kupovati, s. 274.

¹¹ Jednalo se o knihovny v Ústí nad Labem, Teplicích-Šanově, Liberci, Chebu, Litoměřicích, Podmoklech, Svitavách, Jihlavě, Brně a Opavě. In: BROŽOVSKÁ ONDERKOVÁ, Jana: Veřejné knihovny, s. 27.

¹² Tamtéž, s. 27.

německé veřejné knihovny může být Bücherei der Deutschen in der Tschechoslowakischen Republik v Liberci, která byla slavnostně otevřena 30. června 1924. Úzce spolupracovala s lipskou Deutsche Bücherei, která byla ústřední metodickou knihovnou pro německé knihovny. Liberecká knihovna byla ve 30. letech součástí projektu vytvoření centrálního katalogu všech německých odborných knihoven v Československu. Každý měsíc také vydávala tištěné zprávy o dění v knihovně *Mitteilungen der Bücherei der Deutschen* a od roku 1928 časopis *Anzeiger für die deutschen Bibliotheken in der Tschechoslowakei*, který uveřejňoval výtahy z katalogů liberecké knihovny a byl určen ostatním německým knihovnám v Československu pro lepší orientaci při žádostech o meziknihovní výpůjční služby.¹³

Druhá republika a Protektorát Čechy a Morava

Jak je vidět z výše uvedených statistik a příkladů, rozsáhlá síť veřejných obecních knihoven umožňovala před rokem 1938 poskytování knihovních služeb čtenářům napříč národnostmi i jednotlivými regiony republiky. Se zhoršováním se politické situace přicházely postupně i různé výnosy a nařízení, které činnost knihoven usměrňovaly. Ještě před podpisem Mnichovské dohody vydalo Ministerstvo školství a národní osvěty výnos upozorňující okresní knihovny v pohraničí, aby nepůjčovaly putovní soubory a učinily opatření, kterými zajistí majetek, za nějž nesou zodpovědnost. V listopadu si pak ministerstvo vyžádalo od pracovníků těchto knihoven zprávu o průběhu provádění daného opatření, kdy pracovníci každé knihovny byli povinni uvést: a) zda byly fondy ponechány na místě (uvádělo se též, ve které budově, místnosti a kdo vlastní klíč); b) zda a kam byly knihy případně evakuovány; c) jak bylo naloženo s hotovostí knihovny (výše hotovosti a kdo ji převzal do úschovy). Praxe jednotlivých knihoven pak byla různá a vycházela z momentální situace. Například část fondu knihovny v Prachaticích byla zamčena v budově měšťanské školy ve dvou skříních v šatně. Ostatní fond knihovník již 6. září rozeslal jako putovní soubory. Na druhou stranu knihovny v Českém Těšíně a Jablunkově požadované informace nezaslaly, protože jim „způsob okupace znemožnil včas dostat potřebné zprávy“.¹⁴

Po podpisu Mnichovské dohody přešly německé knihovny pod německou správu a byly začleněny do systému německých veřejných knihoven a ihned byly podrobeny revizi, při níž byly vyřazeny spisy napsané autory židovské národnosti či emigranty a dále publikace zdůrazňující československou státnost. Namísto nich byl knižní fond soustavně doplňován o německé nacionalistické tituly či nacistickou propagandu.¹⁵ České knihovny, které zůstaly v zabraném území, už nadále nespádaly pod české úřady a byly ponechány svému osudu. Nejčastěji byly rabovány, rozkrádány, ničeny a na několika místech (oblast Těšínska) byly knihy dokonce páleny.¹⁶ Zároveň řada knihovníků ze zabraného území přišla o práci. Na situaci reagoval Ústřední spolek československých knihovníků v Praze, který napsal dne 18. listopadu 1938 oficiální dopis na Ministerstvo školství a národní osvěty, kde upozorňoval na existenční nouzi řady knihovníků ze zabraného

¹³ KRŮČEK, Václav: Německé a české knihovny v Liberci, s. 25–30.

¹⁴ VOBORNÍKOVÁ, Michaela: Knihovny a knihovnictví v českých zemích v letech 1938–1945. *Ikaros* [online]. 2016, 20(1) [cit. 2016-04-20]. ISSN 1212-5075. Dostupné z: <http://ikaros.cz/node/17667>.

¹⁵ ŠIMEČEK, Zdeněk a Jiří TRÁVNÍČEK: *Knihy kupovat*, s. 306.

¹⁶ POLÁČEK, Václav: *Cenzura, řízení knižního trhu*, s. 70.

území. Ministerstvo na tu tuto výzvu reagovalo již 22. listopadu 1938 a uvedlo, že v této věci učinilo opatření. Výsledkem bylo, že již na začátku února 1939 byli knihovníci ze zabraného území pracovním umístěni.¹⁷ České veřejné knihovny, případně česká menšinová oddělení německých knihoven v českých obcích Sudetské župy i v jiných župních obvodech však zůstaly ve většině uzavřeny.¹⁸

Statistiky ztrát knihovnických fondů způsobených odstoupením Sudet se liší¹⁹. Vysvětlení rozdílů není vždy jednoduché. Mohly vzniknout jednak neúplností dochovaných informací, ale i v důsledku sčítání celkových či jen dílčích ztrát. Svoji roli mohlo sehrát i započítávání jednoho nebo více druhů knihoven (obecní, odborné, muzejní atd.). Ve výčtu možností by se dalo pokračovat. Většinou se má za to, že okupací pohraničního území ztratilo Československo cca 34,4 % veřejných knihoven a 19 % knihoven odborných a vědeckých.²⁰

V roce 1941 bylo v protektorátu evidováno 7582 obecních knihoven. Ani jejich činnost však nebyla bezproblémová. Docházelo k omezení půjčování částí knižního fondu, což podpořilo půjčování knih ze soukromých knihoven,²¹ které byly ovšem závislé na možnostech knižního trhu a jeho kontrole.²²

Knihovny všech druhů a typů též postihovaly příkazy k odstranění tzv. „škodlivého a nežádoucího písemnictví“, čímž měly přispívat k šíření „říšské myšlenky“ a plnit převýchovné úkoly.²³ Odpovědnost za revizi knižních fondů veřejných knihoven náležela zpočátku ministerstvu školství a později ministerstvu lidové osvěty. Těmto kontrolám padlo mimo území Sudet za oběť 606 375 svazků, v pohraničí pak kolem 3 000 000 sv., což mělo tvořit cca 40 % knihovnických fondů v tehdejší Československu.²⁴ Je nutné také poznamenat, že nacisté při čistkách české i zahraniční literatury nepřístupili k tak drastickým devastacím kulturních hodnot jako na některých jiných okupovaných územích, kde docházelo k bezohlednému drancování, pálení knih, nebo jejich užívání coby výplně blátivých ulic.²⁵ Důvodem nebyly sympatie okupačních orgánů k české knize

¹⁷ VOBORNÍKOVÁ, Michaela: Knihovny a knihovnictví v českých zemích v letech 1938–1945. *Ikaros* [online]. 2016, 20(1) [cit. 2016-04-20]. ISSN 1212-5075.

Dostupné z: <http://ikaros.cz/node/17667>.

¹⁸ ŠIMEČEK, Zdeněk a Jiří TRÁVNÍČEK: *Knihy kupovati*, s. 307.

¹⁹ Například podle průzkumů Bohumíra Lífky ztratilo Československo 2098 českých veřejných knihoven s cca 784 609 sv. Podle Jaroslava Kladivý bylo v pohraničí zničeno 4540 veřejných knihoven s 2 731 441 sv. a časopis *Knihkupec a nakladatel* z 31. března 1939 uvádí ztrátu 1378 českých veřejných knihoven s 844 313 sv. – LIFKA, Bohumír: *Knihovny v okupaci*, s. 124; KLADIVÁ, Jaroslav: *Kultura a politika*, s. 14; *Jaký byl stav obecních knihoven*, s. 125–126.

²⁰ CEJPEK, Jiří: *Dějiny knihoven*, s. 212.

²¹ ŠIMEČEK, Zdeněk a Jiří TRÁVNÍČEK: *Knihy kupovati*, s. 304–305.

²² Zatímco od podzimu 1939 do konce roku 1940 vycházely a byly pro čtenáře atraktivní reprezentativní vydání národní klasiky, spisy o historii české literatury a kultury, tak i knihy současných autorů nesené dobovým historismem, ideálem jednoty národa a vírou v jeho budoucnost, kultem vlasti a jejích zeměpisných symbolů, představovala zima 1940/41 s měnícími se cenzurními normami velký zlom. Národně politická témata, stejně tak jako témata smrti, zrady, naděje atd. nebyla cenzurou povolována. Nejtvrdší období cenzury pak trvalo od června 1942 do března 1944. V posledním roce okupace, tj. od jara 1944 do jara 1945, pak došlo k opětovnému uvolnění publikačních poměrů. Ze statistiky vyplývá, že zatímco v roce 1941 nepovolila cenzura 19 % titulů, v letech 1942 a 1943 se již jednalo o 40–50 %, nemluvíme o textech postižených dílčími zásahy. In: WÖGERBAUER, Michal (a kol.). *V obecném zájmu*, sv. II, s. 953–956.

²³ DOLEŽAL, Jiří: *Česká kultura za protektorátu*, s. 118.

²⁴ *Tamtéž*, s. 119.

²⁵ *Tamtéž*, s. 121.

a kultuře, ta měla být ostatně ve vzdálenější časové perspektivě potlačena, ale příčiny byly ryze politické. Čechy a Morava byly obsazeny ještě před začátkem války a tak se situace v protektorátu nejvíce blížila situaci v obsazené západní a severní Evropě, kde byla také existence kulturního života sice trpěna, přesto kontrolována. Německá opatření v kulturní oblasti je však nutno vnímat zejména v kontextu celkových německých záměrů v protektorátu. Z pohledu nacistického režimu bylo klíčovým úkolem zajištění nerušeného využívání výrobních kapacit pro německé válečné hospodářství a kulturní politika se stala jedním z prostředků k dosažení tohoto cíle. Péče o český jazyk a kulturu byla tolerována, pokud nezahrnovala nároky na státní samostatnost. Lidé měli mít i nadále přístup k tvorbě národních klasiků.²⁶ Radikálnější plány na etnickou proměnu českého prostoru tedy ustupovaly z důvodu politického kalkulu do pozadí.²⁷ V souvislosti s tím bylo na knihovny pohlíženo jako na jeden z nástrojů převýchovy českého obyvatelstva²⁸ a obecním knihovnám byl poskytnut prostor pro činnost v rozsahu, který nebyl v rozporu se zájmy říše.

Veřejné obecní knihovny se zprvu snažily rozšiřovat své fondy přebíráním knihoven zrušených spolků. Po zákazu půjčování knih ze žákovských a učitelských knihoven v roce 1941 se obecní knihovny staly jedněmi z mála fungujících knihovnických zařízení.

Vědecké knihovny spolu s vědeckými institucemi se naopak dostaly pod přímou správu nově jmenovaných německých komisařů a jejich fondy zůstávaly veřejnosti nepřístupné. Pod přímou německou správou pracovaly na území protektorátu také německé veřejné obecní knihovny, které byly vyňaty z pravomoci protektorátního ministerstva školství a podřízeny odboru Unterricht und Kultus při úřadu říšského protektora. Ve srovnání s českými veřejnými obecními knihovnami však vykazovaly nižší návštěvnost.²⁹ Přístup českého čtenáře ke knize omezovala, kromě různých cenzurních nařízení, také rozličná opatření administrativní, která redukovala provoz některých veřejných knihoven³⁰. Dalším způsobem kontroly či zneprístupnění knižních fondů bylo uzavírání celých knihoven a jejich slučování například v rámci Národní a Univerzitní knihovny v Praze.³¹ V takovéto situaci pak bylo velkým úspěchem, když si cestu ke čtenářům, zvláště v okrajových částech města, našla pojiždná knihovna. 7. dubna 1939 věnovala Pražská městská pojišťovna Knihovně hlavního města Prahy autobus zn. Praga v hodnotě 150 000 Kčs. Od té doby bibliobus obsluhoval 14 stanic na okraji města. Nedělo se tak ale dlouho. Již v květnu 1940 byl bibliobus zabaven pro potřeby německé armády

²⁶ Umělci a publikum často využívali české klasiky, aby symbolicky vyjádřili svůj nesouhlas s okupací. Přesto se režim nerozhodl klasiku zakázat, naopak usiloval o to, aby díla domácích autorů (např. B. Smetana či A. Dvořák) byla ve větší míře inscenována a propagována v médiích. Chtěl změnit jejich vnímání tak, aby Češi začali svou kulturu vnímat v souvislosti s nadřazenou kulturou německou, a nikoli jako symbol vzdoru vůči německé vládě. In: WÖGERBAUER, Michal (a kol.). V obecném zájmu, sv. II, s. 923.

²⁷ Tamtéž, s. 920–921.

²⁸ DOLEŽAL, Jiří: Česká kultura za protektorátu, s. 121; Podrobněji viz kapitoly Německá kulturní politika v protektorátu; Seznamy zakázaných autorů, knih a periodik; Plánování knižního trhu a nacistická koncepce české literatury. In: WÖGERBAUER, Michal (a kol.). V obecném zájmu, sv. II, s. 920–924; 941–948; 948–953.

²⁹ ŠIMEČEK, Zdeněk a Jiří TRÁVNÍČEK: Knihy kupovati, s. 305–306.

³⁰ Například v Brně bylo uzavřeno 11 z 24 poboček Veřejné knihovny a od října 1940 nebyly přístupné ani městské čítárny. In: DOLEŽAL, Jiří: Česká kultura za protektorátu, s. 119.

³¹ NK ČR a FALTYSOVÁ, Vlasta (ed). Rukověť tištěných knihovnických fondů NK ČR, s. 13–14.

a začal sloužit na frontě jako pojiždný lazaret. Ke čtenářům se pojiždné knihovny vypravily opět až v roce 1949.³²

Národní a univerzitní knihovna v letech 1939–1948

Po uzavření českých vysokých škol v listopadu 1939 byla dočasně uzavřena též Národní a univerzitní knihovna a obsazena příslušníky SS. Její činnost byla sice ochromena, k větším ztrátám nebo zničení knihovnických fondů však naštěstí nedošlo. Ke znovuootevření došlo již 11. prosince 1939, ale pouze pro německé studenty a profesory. Čechům byl povolen vstup jen „za účelem odevzdání knih ve výpůjčně“ nebo na zvláštní povolení říšského komisaře.³³ Velká péče byla věnována propagaci knihovny směrem k veřejnosti. V denním tisku byly uveřejňovány různé zprávy a články o pokladech knihovny. V kinech byl promítán propagační film ze života knihovny, který natočila filmová společnost Aktualita, a v pražském rozhlasu byly odvysílány tři projevy dr. Jaroslava Drtiny propagující knihovnu.³⁴

V zázemí knihovny se dávaly do pohybu různé části fondů, ať již v rámci snah o „očistění“ fondu od závadné literatury, nebo přebíráním jiných knihovnických celků. Po okupaci a vytvoření protektorátu Čechy a Morava se do sídla knihovny v Klementinu začaly svážet knižní fondy zrušených státních institucí a další deponáty³⁵. Do fondů se doplňovala především německá literatura, zatímco literatura národů, které vedly s Německem válku, byla dána na index, který měl celoříšskou platnost.³⁶ V roce 1940 bylo v Národní a univerzitní knihovně zřízeno oddělení knih pod uzávěrou, kde byly uloženy všechny dokumenty označované za škodlivé a nežádoucí. Při výběru se vycházelo ze seznamů vydávaných Tiskovým odborem předsednictva ministerské rady. Protože se však ukázalo, že tyto seznamy jsou neúplné, byl výběr politicky závadné literatury prováděn z mnohem širšího hlediska a v mnohem větším rozsahu. Tak byla ze skladišť univerzitního a konzervačního oddělení vyloučena všechna díla literatury marxistické, zednářské, politická díla židovských autorů a díla z literatury emigrantské, knihy politických vtípů, pamflety a knihy i časopisy tzv. propagandistické (pronárodní). Dále sem byla na základě dopisu říšského protektora ze dne 21. srpna 1940 přesunuta anglická a francouzská beletrie s výjimkou klasiků. Kromě toho byla před expedicí knih čtenářům prováděna ještě dodatečná kontrola a v případě potřeby vyloučeny knihy, které zůstaly ve fondu opomenuty.³⁷ Další přesuny souvisely s ochranou fondů před případnou zkázou v důsledku válečného úsilí. Ke konci roku 1943 byla většina vzácného historického

³² Hanzlíková, Lenka. Když knihy jezdí za čtenáři. *Ikaros* [online]. 2008, 12(11) [cit. 2016-08-13]. ISSN 1212-5075. Dostupné z: <http://ikaros.cz/node/12959>. Srovnej též Pojiždná knihovna – Historie. *Městská knihovna v Praze* [online], [cit. 2016-08-13]. Dostupné z <http://www.mlp.cz/cz/kontakty/pobočky/pojiždná-knihovna/historie/>.

³³ NK ČR a FALTYSOVÁ, Vlasta (ed). Rukověť tištěných knihovnických fondů NK ČR, s. 14–15.

³⁴ Archiv UK, Výroční zpráva Národní a univerzitní knihovny za rok 1939, s. 59.

³⁵ Jednalo se například o knihovnu ministerstva zahraničních věcí, ministerstva národní obrany a Národního shromáždění. Své místo zde našla též knihovna T. G. Masaryka, dvě řádové knihovny (Emauzského kláštera a knihovna řádu milosrdných bratří) a mnohé další. V roce 1942 se do Klementina dostala také jako deponát roudnická Lobkovická knihovna. In: NK ČR a FALTYSOVÁ, Vlasta (ed). Rukověť tištěných knihovnických fondů NK ČR, s. 15.

³⁶ Tamtéž, s. 14–15. Problematika seznamů zakázaných autorů, knih a periodik je podrobněji rozebrána v publikaci WÖGERBAUER, Michal (a kol.). V obecném zájmu, sv. II, s. 941–948.

³⁷ Archiv UK, Výroční zpráva Národní a univerzitní knihovny za rok 1940, s. 29–30.

fondu evakuována mimo Prahu na hrad Karlštejn³⁸, do bývalého cisterciáckého kláštera ve Zlaté Koruně³⁹ a zámků v Horažďovicích⁴⁰ a Pohledu u Havlíčkova Brodu⁴¹. Celkem bylo na venkov přemístěno přes půl milionu svazků.⁴² Na podzim roku 1944 pak došlo ještě ke stěhování statisíců dokumentů i uvnitř Klementina. Ze skladů ve vrchních patrech byly dokumenty stěhovány do přízemí a Zrcadlové kaple.⁴³

Po osvobození bylo jedním z prvních velkých úkolů tyto dokumenty uložené na chodbách a v čítárnách v přízemí roztřídit, srovnat, zrevidovat a přestěhovat zpět do skladů. Postupně byly dopravovány zpět i dokumenty uložené mimo Prahu.⁴⁴

Kromě pohybů vlastních a svěřených knihovních fondů připadl Národní a Univerzitní knihovně další velký úkol. Byla pověřena zajišťováním zabavených německých knihoven⁴⁵. V prvních poválečných dnech, dokud tato akce nebyla ještě náležitě zorganizována a dokud hrozilo nebezpečí, že zajištěné knihy budou z nepochopení buď zničeny, nebo odcizeny či dány do stoupy, museli zaměstnanci Národní a univerzitní knihovny ve spolupráci s místními národními výbory případ od případu zasahovat přímo v terénu, a to jak v Praze, tak i na venkově. Situaci pomohlo stabilizovat vydání směrnice ministerstva školství a osvěty a zemského národního výboru.⁴⁶ Knihy byly postupně dopravovány

³⁸ Jednalo se o 10 284 sv. rukopisů, inkunábulí, listin atd. z majetku Národní a univerzitní knihovny. In: Archiv UK, Výroční zpráva Národní a univerzitní knihovny z roku 1945, s. 20.

³⁹ V posledních letech války sem bylo odvezeno cca 40 vagonů s celkem 399 716 sv. knih. Jednalo se o: 46 830 sv. z knihovny ministerstva zahraničních věcí, 34 860 sv. z konzervačního oddělení Národní a univerzitní knihovny, 30 567 sv. z knihovny České akademie věd a umění, 77 771 sv. z roudnické Lobkovické knihovny, 88 110 sv. z knihovny Parlamentu, 10 878 sv. knihovny židovské, 46 900 sv. knihovny Královské české společnosti nauk, 63 810 sv. knihovny Emauzského kláštera a 14 balíků a 1 bedna z bývalé Rede- u. Lesehalle. In: Archiv UK, Výroční zpráva Národní a univerzitní knihovny z roku 1945, s. 19.

⁴⁰ Do Horažďovic bylo evakuováno 22 620 sv., a to oddělení 10 (stará rétorika), 17 (technologie), 56 (schematismy), 68 (knihovna Vratislava Černého), 71 (knihovna F. X. Šaldy). In: Archiv UK, Výroční zpráva Národní a univerzitní knihovny z roku 1945, s. 20.

⁴¹ Do Pohledu bylo odvezeno cca 9 vagonů s celkem 82 201 sv. Jednalo se o pražskou Lobkovickou knihovnu a oddělení 26–36 (teologie) z Národní a univerzitní knihovny. In: Archiv UK, Výroční zpráva Národní a univerzitní knihovny z roku 1945, s. 20.

⁴² NK ČR a FALTYSOVÁ, Vlasta (ed). Rukověť tištěných knihovních fondů NK ČR, s. 15.

⁴³ Jednalo se o 350 000 sv. z oddělení 1–18 z Národní a univerzitní knihovny; 250 000 sv. z oddělení 54 (Bibliotheca bohémica); 50 000 sv. z různých oddělení (přemístěno ve skladišti); 250 000 sv. ze Slovanské knihovny; 140 000 sv. Knihovny T. G. Masaryka. In: Archiv UK, Výroční zpráva Národní a univerzitní knihovny z roku 1945, s. 20.

⁴⁴ Jednalo se o knihy z Pohledu u Havlíčkova Brodu a Karlštejna. Ze Zlaté Koruny dalo ministerstvo zahraničních věcí odvézt 46 830 sv. ze svého majetku. Ostatní sem evakuované knihovny musely být pro nedostatek dopravních prostředků ponechány na místě. Z Horažďovic byly evakuované knihy převezeny nazpět až počátkem roku 1946. In: Archiv UK, Výroční zpráva Národní a univerzitní knihovny z roku 1945, s. 20–21.

⁴⁵ Od května do prosince 1945 byly jenom v Praze převzaty knihy z 520 míst a do knihovny dopraveny na 445 autech nebo povozech. Z venkova byly do Národní a univerzitní knihovny převezeny knihy ze 178 míst. Nicméně se postupně ukazovalo, že se mimo Prahu nachází takové množství zabaveného materiálu, k jehož uložení není v Národní a univerzitní knihovně prostor a nejsou ani dopravní kapacity k jeho převozu. Proto byly místní národní výbory požádány, aby pokud možno zasílaly Národní a univerzitní knihovně seznamy zabavených knih a samotné knihy ponechávaly zajištěné na bezpečném místě, nebo je do Národní a univerzitní knihovny zaslaly poštou nebo vlakem. Celkem bylo takto vyřízeno 1540 případů. In: Archiv UK, Výroční zpráva Národní a univerzitní knihovny z roku 1945, s. 22.

⁴⁶ Tamtéž, s. 22.

do budovy Klementina, kde bylo v listopadu a prosinci 1945 započato s tříděním svezeného knižního materiálu podle jazyků a oborů a současně s tím také s alespoň předběžným bibliografickým popisem.⁴⁷

Kromě velkého množství dokumentů se musela Národní a univerzitní knihovna vyřadit ještě s dalším fenoménem, a to zavlečenými knihovnami uloženými Němci v průběhu války na zámcích⁴⁸ v severovýchodních Čechách. V každém z objektů pracovali od konce léta 1945 dva až tři zaměstnanci. Při přípravě repatriace zavlečených knihoven se zpočátku zaměřili na roztřídění uložených celků a jejich oddělení od zajištěného knižního materiálu kolaborantů, který sem byl také soustředován z blízkého okolí.⁴⁹

Pro zdárné zajištění svozové akce bylo nově zřízeno Oddělení záboru a duplikátního fondu.⁵⁰ O tom, s jak složitou situací a jakou záplavou knih se pracovníci Národní a univerzitní knihovny potýkali, svědčí níže uvedená čísla. Jen v roce 1946 bylo do prostor Klementina svezeno podle soudobých odhadů cca 600 000 sv.⁵¹, které byly ukládány do Křižovnické chodby, sklepů nebo přímo do příslušných oddělení. Z nedostatku místa pak bylo nutné stále stěhovat stálé fondy i uvnitř budovy, aby bylo kam průběžně dovážené dokumenty složit. Úhrnný počet takto druhotně přestěhovaných svazků byl 250 000.⁵² Ze svozů bylo do fondu Národní a univerzitní knihovny převzato 250 000 sv., pro výměnu se počítalo se 100 000 sv. a pro Fond národní obnovy bylo vyčleněno cca 250 000 sv., z nichž 153 617 sv. bylo již připraveno.⁵³ V roce 1947 bylo nově svezeno 60 000 sv.⁵⁴ Pro Fond národní obnovy bylo připraveno 332 391 sv.⁵⁵ V roce 1948 pokračovalo třídění 450 000 sv. umístěných v mimopražských lokacích⁵⁶. Dá se shrnout, že celá akce probíhala od roku 1945 až do první poloviny roku 1950 a doznívala i v roce následujícím.⁵⁷ Postupně bylo od konce války vytříděno asi 1 150 000 sv.⁵⁸ Na třídění se vystřídal 390 brigádníků, z toho 56 zaměstnanců knihovny. Do stoupy bylo odvezeno

⁴⁷ Tamtéž, s. 14; 23.

⁴⁸ Jednalo se zejména o Nový Bernštejn, Nový Falkenburg a Mimoň. In: Archiv UK, Výroční zpráva Národní a univerzitní knihovny z roku 1945, s. 23.

⁴⁹ Archiv UK, Výroční zpráva Národní a univerzitní knihovny z roku 1945, s. 23.

⁵⁰ NK ČR a FALTYSOVÁ, Vlasta (ed). Rukověť tištěných knihovních fondů NK ČR, s. 15.

⁵¹ Knihy byly svezeny z 235 pražských bytů a ze 119 venkovských míst, což činilo dohromady 354 adres. 276 cest bylo uskutečněno vlastními vozy, ostatní pak prostřednictvím povoznických firem. Cizím firmám bylo vyplaceno 49 504,30 Kčs, za provoz a udržování služebních automobilů 167 423,60 Kčs (z toho za pohonné hmoty 107 933,50 Kčs, průměrná měsíční spotřeba činila 750 litrů a 20 litrů oleje). Pracovníkům knihovny, kteří složili 9 vagonů a podíleli se též na třídění a zpracování knih, nebylo vyplaceno nic, protože knihovna neměla finance na vyplacení odměn za přesčasové hodiny ani za zvláštní nebo těžší práce. In: Archiv UK, Národní a Univerzitní knihovna v Praze. Výroční zpráva za rok 1946, s. 20, 76, 79.

⁵² Tamtéž, s. 79.

⁵³ Tamtéž, s. 80.

⁵⁴ Knihy byly svezeny ze 14 pražských bytů a 32 venkovských míst, celkem 46 adres. In: Archiv UK, Národní a Univerzitní knihovna v Praze. Výroční zpráva za rok 1947, s. 77.

⁵⁵ Tamtéž, s. 78.

⁵⁶ Jednalo se o knihy z okresů Beroun, Hořovice, Rokycany, Plzeň, Mladá Boleslav, Šluknov, Dubá, Mělník, Brandýs, Jablonné, část Varnsdorf, Česká Lípa, Stříbro, Vejprty, Slaný, Tachov, Liberec, Jablonec nad Nisou. In: Archiv UK, Národní a Univerzitní knihovna v Praze. Výroční zpráva za rok 1948, s. 59.

⁵⁷ NK ČR a FALTYSOVÁ, Vlasta (ed). Rukověť tištěných knihovních fondů NK ČR, s. 15.

⁵⁸ Některé pozdější práce uvádějí dokonce číslo 12 milionů svazků. Groh, Kamil: Univerzitní knihovna v lidové demokratické ČSR, s. 14.

42 010 kg makulatury, další statisíce dokumentů byly zařazeny do regálů československých knihoven.⁵⁹

A aby se výčet úkolů alespoň trochu přiblížil k úplnosti, je nutno zmínit ještě pověření Národní a univerzitní knihovny ministerstvem školství, věd a umění k distribuci knih a časopisů došlých ze zahraničí darem⁶⁰. Distribuce byla prováděna podle směrnic velké distribuční komise a knihy byly přidělovány univerzitním, technickým a studijním knihovnám, dále pak knihovnám muzeí, fakultám a seminářům, vědeckým ústavům atd. s přihlédnutím k jejich potřebám.⁶¹

Knihovnictví po únoru 1948

Celostátní knihovnickou odezvou únorových událostí byl 13. –14. května 1948 sjezd českých a slovenských knihovnických pracovníků v Brně. V projevech byl zdůrazňován politický význam knihovnictví a nutnost soustavné práce se čtenářem, který měl být vychováván v duchu komunistických idejí. Dalším důležitým tématem pak byly výzvy k očistě knihoven, a to jak od tzv. literárního braku, tak od titulů, jež byly označeny jako politicky závadné. Představen byl také návrh nového knihovního zákona. Ačkoli jeho znění sjezd podpořil, nebyla tato norma v navrhované podobě nakonec schválena. K přijetí nového knihovnického zákona došlo až v roce 1959.⁶²

Na nové poměry musela zareagovat i Národní a univerzitní knihovna. Revolučnost se podle Kamila Groha neprojevila tolik v organizačních změnách, jako v novém pojetí úkolů. Z knihovny bylo nutno vybudovat významného činitele politické a odborné výchovy čtenáře, důležitého a ve svém oboru vedoucího pomocníka rozvoje socialistické vědy a kultury. Přes veškerou snahu byl nakonec Dvouletý plán (1947–1948), který si knihovna stanovila, příliš náročný a nebyl splněn v plném rozsahu. Od některých úkolů bylo vzhledem k novým podmínkám upuštěno, některé práce knihovna sice zahájila, ale ukončila až v pozdějších letech (např. zřízení systematického katalogu, reorganizace příruční knihovny, rozšíření bibliografické činnosti atd.).⁶³

Příprava a plnění prvního pětiletého plánu se v knihovně nesla plně v souladu s jeho hlavními vytyčenými cíli, jimiž byla hlavně snaha po zvyšování produktivity práce a hospodárnosti⁶⁴. Po stránce ideové bylo plánováno doplňování fondu se zvláštním zřetelem k socialistické literatuře a po stránce technické zpřístupnění knihovních fondů zvláště této literatury co nejširším vrstvám. Plán neopomněl ani seznamování širší veřejnosti s literaturou slovenskou. Během pětiletky došlo např. k rozšíření meziknihovní výpůjční služby, budování československé Mezinárodní výměnné služby, vědeckometodického kabinetu atd. Dobově příznačný byl apel na zavádění nových forem práce, které se

⁵⁹ Archiv UK, Národní a Univerzitní knihovna v Praze. Výroční zpráva za rok 1948, s. 59–60.

⁶⁰ Celkem bylo otevřeno, rozříděno na obory a distribuováno 125 beden knih, 9 beden separátů, 5 beden učebnic, jejichž dárci byly různé americké ústavy a instituce, hlavně knihovnický spolek ALA, Americký Masarykův institut a Americká pomoc Československu. In: Archiv UK, Národní a Univerzitní knihovna v Praze. Výroční zpráva za rok 1948, s. 61.

⁶¹ Tamtéž, s. 61.

⁶² Groh, Kamil: Univerzitní knihovna v lidové demokratické ČSR, s. 11.

⁶³ Tamtéž, s. 11.

⁶⁴ Československo, *Zákon o prvním pětiletém hospodářském plánu rozvoje Československé republiky ze dne 27. října 1948*, č. 241/1948Sb. Praha: Ministerstvo informací a osvěty, 1949. 30 s.

nesly zvláště ve znamení zvyšování produktivity práce, plánování, normování, socialistických závazků, patronátů⁶⁵ a brigád.⁶⁶

V roce 1952 se konala celostátní ideologická konference vědeckých pracovníků, která stanovila hlavní úkoly knihovnictví a formy ideologického boje za šíření „nejpokrokovějších“ vědeckých a politických poznatků, marxismu-leninismu atd.⁶⁷ Nicméně snahy o politizaci knihovnictví Komunistickou stranou Československa se datují již do podzimu roku 1946, kdy Ústřední výbor KSČ přijal usnesení o vybudování tzv. Gottwaldových knihoven, které představovaly jakousi vnitrostranickou knihovní síť, která byla spolu se závodními knihovnami ROH prezentována jako „knihovna nového typu“. Tento krok ještě více vyhroutil již tak napjaté vztahy se Svazem českých knihovníků, protože nedodržel apolitičnost knihoven a znamenal další odklon od prvorepublikových knihovnických tradic. Komunisté naopak zřizování Gottwaldových knihoven obhajovali jako krok vedený směrem k tzv. demokratizaci kultury. A knihovník Jaroslav Frey tento typ knihoven dokonce prezentoval jako „novou cestu ke čtenářům“, kteří z nějakého důvodu nechtějí nebo nemohou navštěvovat veřejné knihovny. Gottwaldovy knihovny především umožňovaly řadovým členům KSČ stranické „vzdělávání“ a napomáhaly politickému školení. Kromě zvláštních souborů beletrie se jejich fondy pravidelně doplňovaly základními, populární formou psanými díly marxisticko-leninské literatury. Navíc je bylo možné využívat bez poplatku, což mělo zvýšit zájem o ně právě i mezi nekomunisty. V květnu 1949 na Devátém sjezdu KSČ ohlásil ministr informací Václav Kopecký existenci více než deseti tisíc těchto knihoven. Přesto již na jaře 1953 bylo rozhodnuto o jejich převedení do závodních knihoven ROH, městských a vesnických lidových knihoven, protože bylo konstatováno jejich nedostatečné užívání a „stále sestupná tendence“.⁶⁸

Jak již bylo výše naznačeno, v 50. letech se stala jedním z hlavních témat důležitost knihy ve společnosti, v první řadě výchova tzv. nového čtenáře. Jednalo se o masové akce, didaktické metody a výchovné postupy, jimiž mělo lidové knihovnictví české čtenáře vychovávat a propagovat mezi nimi novou socialistickou literaturu a získávat je pro komunistické ideály. Knihovníci neměli jen půjčovat knihy, ale prostřednictvím doporučení, uplatňováním volného výběru knih a dalšími metodami aktivněji na čtenáře působit, ovlivňovat skladbu půjčovaných titulů a snažit se řídit proces čtení. Velký důraz byl kladen na uvědomělé plánování četby, které by vyloučilo moment náhodné volby a přivedlo čtenáře k předem prověřené knize.⁶⁹ Knihovníci učili čtenáře, jak postupovat od epických, citových a dějových struktur k ideovému jádru díla. Výsledkem řízeného čtení mělo být sjednocení publika, jež mělo nejen číst stejné texty, ale také s nimi shodně

⁶⁵ V r. 1950 uzavřela knihovna zemědělský patronát nad státním statkem Stekník, kde zaměstnanci spolu s ostatními pracovníky klementinských knihoven odpracovávali ročně 7000–14000 hodin. Tento patronát byl doplňován kulturní činností. Další pracovní patronát byl přijat nad závodní knihovnou Stalinových závodů v Záluží u Mostu, v roce 1951 pak nad knihovnou ÚRO a v roce 1952 studijní patronát nad Automobilovými závody Klementa Gottwalda v Praze. Knihovna pomáhala tomuto závodu literaturou, bibliografiemi, rešeršemi, fotokopii i prací s knihou přímo na pracovišti. In: GROH, Kamil: *Univerzitní knihovna v lidové demokratické ČSR*, s. 13.

⁶⁶ Tamtéž, s. 12–13.

⁶⁷ Tamtéž, s. 14.

⁶⁸ KNAPÍK, Jiří (a kol.): *Průvodce kulturním děním*, heslo Gottwaldovy knihovny, s. 340–341.

⁶⁹ KNAPÍK, Jiří (a kol.): *Průvodce kulturním děním*, heslo Práce se čtenářem, s. 701–702. K jednotlivým akcím a metodám práce podrobněji viz kapitolu Modelování českého čtenáře v publikaci ŠÁMAL, Petr: *Soustružníci lidských duší*, s. 94–134.

nakládat a čerpat z nich stejné významy.⁷⁰ Za krajní mez je pak nutné považovat tzv. Tuchlovecké hnutí, které ukazuje, jak radikálně se posunulo chápání smyslu knihovnické práce. Cílem akce bylo získání nových čtenářů a ovlivňování jejich další četby. Pracovníci knihovny navázali spolupráci s místní organizací Svazu české mládeže, jejíž členové začali obcházet byty a domy místních obyvatel a přesvědčovali je, aby se zaregistrovali v lidové knihovně. Následně jim pravidelně přinášeli nové knihy. Těto aktivitě se dostalo masivní mediální propagace. Ministerstvo informací a osvěty dokonce ocenilo úspěchy tzv. knihovnických agitačních skupin či tzv. knihovnických úderů, jak se těmto skupinám říkalo, a vydalo směrnici pro jejich další rozvoj. Podle oficiálních statistik se do akce zapojilo přibližně 15 % místních lidových knihoven a počet registrovaných čtenářů se v jejím průběhu údajně zvýšil o 150–200 %. Postupem času se ale od podobných nátlakových a propagandistických akcí upouštělo.⁷¹

Hierarchie četby byla zásadní a na prvním místě stála politicko-propagandistická literatura, dále literatura odborná, zatímco beletrie až na místě třetím. Cílem všech snah byl jakýsi jednotný, homogenní čtenář, u něhož zanikají třídní, sociální, zájmové, a dokonce i genderové protiklady.⁷² Rovněž se propagandisticky zdůrazňovalo, že jsme jediným státem na světě, který má svůj Měsíc knihy – březen (poprvé zaveden v roce 1955).⁷³ Knihovnické úderky a čtenářské kroužky měly propagovat nové knihy, lépe mělo fungovat spojení knihoven a knihkupeckého trhu, a též se počítalo se zapojením knihovníků do prodeje knih (tzv. náhodská iniciativa).⁷⁴ Kromě knihovníka (či knihkuce, ale ten byl často stavěn pouze do role prodejce) hrál velkou roli též literární důvěrník, který v provozech nebo závodních jídelnách pořádal výstavky, lepil plakáty či organizoval akce – například „*Za každou výplatu či zálohu 1 knihu*“.⁷⁵

Nezapomínalo se ani na dětského čtenáře. Přestože se otázky zřízení dětských oddělení a čítáren řešily již ve 30. letech 20. století, byla ještě v roce 1940 dětská oddělení stále považována za jeden z palčivých úkolů veřejných knihoven.⁷⁶ Od konce 30. a počátku 40. let však hrála v oblasti dětského čtenářství důležitou roli také tradice čtenářských klubů, které byly sdružovány okolo redakce dětského časopisu. Mezi nejdůležitější patřily tzv. Foglarovy čtenářské kluby svázané především s časopisem *Mladý hlasatel* a od jara 1946 s časopisem *Vpřed*. Jaroslav Foglar vznik těchto klubů inicioval a následně usměrňoval a řídil jejich činnost. Tyto kluby se svým pojetím lišily od dřívějších „klubů čtenářů“, kde byly děti a mládež vedeni k odběru určitého časopisu a četbě konvenční krásné literatury. Klub mohli založit nejméně čtyři členové. Po přijetí přihlášky pak od redakce obdrželi klubovní číslo, potvrzovací listinu a legitimace pro klubovní známky (tištěné na stránkách časopisu). Klub si volil název a vedoucího. Součástí klubovní symboliky se staly také vlajky, razítka, klubovní pokřik, kronika, sliby a zákony. Činnosti klubů byla vyhrazena samostatná stránka časopisu *Vpřed* redigovaná Foglarem; na ní byly zveřejňovány zprávy o činnosti klubů, návody k jejich aktivitám apod. Kluby, které nebyly svázané s žádnou dětskou organizací (např. Svazem

⁷⁰ ŠÁMAL, Petr. *Soustružníci lidských duší*, s. 109–110.

⁷¹ KNAPÍK, Jiří (a kol.): *Průvodce kulturním děním*, heslo Tuchlovecké hnutí, s. 959.

⁷² ŠIMEČEK, Zdeněk a Jiří Trávníček: *Knihy kupovat*, s. 332–333.

⁷³ *Tamtéž*, s. 336–337.

⁷⁴ *Tamtéž*, s. 342–343.

⁷⁵ *Tamtéž*, s. 337.

⁷⁶ VOBORNÍKOVÁ, Michaela: *Knihovny a knihovnictví v českých zemích v letech 1938–1945*. *Ikaros* [online]. 2016, 20(1) [cit. 2016-04-20]. ISSN 1212-5075. Dostupné z: <http://ikaros.cz/node/17667>.

české mládeže, Junákem), musely o své činnosti podávat redakci pravidelná měsíční hlášení.⁷⁷ Podle tohoto vzoru se pokoušely i jiné časopisy pro děti a mládež zakládat čtenářské kluby, ale ani zdaleka nezískaly takovou oblibu.⁷⁸ Po únoru 1948 došlo v této oblasti k několika turbulencím, které skončily počátkem roku 1950 definitivním rozptýlením klubů a jejich existence nebyla na stránkách časopisů již připomínána.⁷⁹

V létě 1949 připravil sekretariát Ústředního výboru Československého svazu mládeže masovou akci nazvanou Fučíkův odznak⁸⁰, která si oficiálně kladla za cíl vést mladou generaci k četbě hodnotné krásné i politické literatury, zvýšit její vzdělanost a probudit v ní ambici stát se „uvědomělými budovateli socialismu“. Komunistický režim touto akcí podnikl další významný krok k vytvoření „socialistické kultury“ tím, že mládeži předkládal k četbě na jedné straně literaturu zpolitizovanou a líčící přednosti komunistického systému, na straně druhé českou klasickou literaturu, která prošla sítím ideologické revize. Současně s tím poskytoval i interpretační klíč k této četbě. Uchazeči o odznak měli přečíst celkem 11 knih⁸¹ a zhlédnout pět filmů (z toho tři sovětské). Odznak získal ten, kdo před zkušební komisí prokázal, že se v požadované literatuře orientuje. Po vyhlášení akce na podzim roku 1949 se začaly ve skupinách svazu mládeže zakládat čtenářské kroužky, v nichž se četla předepsaná literatura, besedovalo se o autorovi a době vzniku knihy. Uchazeči byli motivováni k vedení čtenářských sešitů. Sady knih Fučíkova odznaku byly vydávány v masových nákladech, což kladlo nároky na spotřebu papíru, kterého se nedostávalo.⁸² Pro jeho získání byly organizovány sběry papíru dokonce i formou vyřazování „starých a zbytečných knih“, pro což v říjnu 1950 opakovaně agitovala Ústřední lidová knihovna hl. města Prahy⁸³. Přes určité dílčí úpravy akce její základní smysl přetrvával až do sklonku komunistického režimu. Povinné a doporučené tituly se pro jednotlivé roky mírně obměňovaly či doplňovaly.⁸⁴

Knižní sovy

Přestože svozové akce nejsou hlavním tématem tohoto příspěvku, je alespoň některé z nich nutné zmínit. Jejich zabezpečení totiž představovalo náročný úkol, který musely knihovny organizačně i prakticky zvládnout. Nejednalo se o žádné malé celky, ale o knihovny zámecké a klášterní. V roce 1946 byla zřízena Národní kulturní komise pro správu kulturního majetku, která přejímala do své správy zámecký mobiliář včetně zámeckých knihoven. Po zániku této komise v roce 1952 byly knihovny spravovány přímo Ministerstvem školství a kultury až do zřízení Státní památkové péče v roce 1953. Výnosem ministerstva ze dne 4. června 1954 byla odbornou správou pověřena Knihovna

⁷⁷ KNAPÍK, Jiří (a kol.): Průvodce kulturním děním, heslo Foglarovy čtenářské kluby, s. 325–326.

⁷⁸ Svatovojtěšské družinky časopisu *Anděl strážný*, Družiny Radostného mládí, Kluby čtenářů Klasu, Čtenářské družiny orlíků časopisu *Orlík atd.* In: KNAPÍK, Jiří (a kol.): Průvodce kulturním děním, heslo Foglarovy čtenářské kluby, s. 325–326.

⁷⁹ Tamtéž, s. 325–326.

⁸⁰ Velmi podrobně se touto akcí zabývá Michal Bauer v publikaci *Ideologie a paměť*, s. 186–214.

⁸¹ Jednalo se o dvě odborné knihy, související s povoláním či přípravou na povolání; dále tři politické knihy; román Aloise Jiráka *Proti všem*; dvě z pěti předepsaných próz; dvě básnické sbírky a jeden sovětský román. In: KNAPÍK, Jiří (a kol.): Průvodce kulturním děním, heslo Fučíkův odznak, s. 333–334.

⁸² Tamtéž, heslo Fučíkův odznak, s. 333–334.

⁸³ Tamtéž, heslo *Výzva Ústřední lidové knihovny hlavního města Prahy*, s. 1045.

⁸⁴ Tamtéž, heslo Fučíkův odznak, s. 333–334.

Národního muzea, kde bylo nově zřízeno oddělení zámeckých knihoven. Zásady pro činnost tohoto oddělení vypracoval jeho zakladatel, PhDr. Bohumír Lifka. V nelehké situaci, kdy zámecké objekty získaly jiné než kulturní využití a statisíce knih se stěhovaly do náhradních depozitářů z míst svého vzniku, se mu podařilo zachovat zámecké fondy jako celky. Situaci navíc komplikoval fakt, že ministerstvo školství a kultury vydalo 13. května 1959 instrukci o delimitaci, kterou byly tzv. interiérové knihovny předány do správy organizací spravujícím jednotlivé památkové objekty, zatímco tzv. svozové knihovny byly ponechány ve správě Knihovny Národního muzea. Knižní sbírky ze svozových knihoven byly umístěny většinou v depozitářích, a to v objektech I. památkové kategorie. Třetím typem zámeckých knihoven pak byly tzv. svěřené knihovny. Šlo o fondy, které byly spolu s objektem svěřeny státním institucím, např. archivům, Československé akademii věd apod. Přes delimitaci spravovala Knihovna Národního muzea cca 340 zámeckých knihoven s celkovým počtem více než 1 600 000 sv.⁸⁵

Druhou oblastí, ve které připadla Národní a univerzitní knihovně společně se státními studijními knihovnami v krajích aktivní role, byl svoz klášterních knihoven⁸⁶, jenž vzešel z Akce „K“ a „VK“.⁸⁷ V rámci akce s krycím názvem „K“ proběhlo zabránění klášterů a soustředění řeholníků do centralizačního, případně internačního střediska⁸⁸. Na Akci „K“ navázala Akce „VK“, neboli vyklízení klášterů. Zatímco organizace vlastního průběhu Akce „K“ byla dlouho a podrobně plánována, nebyla brána v potaz organizace nakládání s hmotným majetkem a kulturními statky, které se v přepadených kláštřích nacházely. Teprve po záboru se začaly tvořit pracovní skupiny, které měly na starosti zajištění jednotlivých druhů kulturních památek. Starost o církevní knihovny si vyhradilo Ministerstvo informací a osvěty. Bylo konstatováno, že není důvod, proč by se proti tomu měly ohradit Státní úřad pro věci církevní⁸⁹ a ministerstvo vnitra, „protože pro skutečné studijní účely tyto knihovny mají malou cenu i při ohromné sběratelské ceně starých tisků“⁹⁰.

⁸⁵ TURKOVÁ, Helga: Zámecké knihovny v Česku po restitucích, s. 26–27. Problematikou konfiskace zámeckých objektů (včetně mobilií, jejichž součástí byly též knihovny) se podrobněji zabývala Kristina Uhlíková ve své práci Národní kulturní komise 1947–1951.

⁸⁶ Problematikou svozu klášterních knihoven se souhrnně zabývali František Horák (Klášterní knihovny v českých zemích, 1966) a Vladislav Dokoupil (Dějiny moravských klášterních knihoven ve správě Univerzitní knihovny v Brně, 1972), nově problematiku shrnul například Jaroslav Vobr (Klášterní knihovny ve státní správě 1950–1990).

⁸⁷ Reorganizace mužských řeholí byla provedena ve dvou etapách a nesla krycí název Akce „K“. První etapa proběhla v noci z 13. na 14. dubna 1950. Druhá etapa proběhla cestou dobrovolné dohody s představenými řádových domů ve dnech 26. a 27. dubna a 3. a 4. května téhož roku. Celkem bylo Akcí „K“ postiženo v českých zemích 25 řeholí, 144 řeholních domů, 1240 řeholníků (z toho 1164 bylo soustředěno v centralizačních kláštřích, 76 internováno). In: Archiv bezpečnostních služeb, H-718, sv. 2, str. 19.

⁸⁸ Jako centralizační objekty v českých zemích byly zvoleny kláštery Bohosudov, Osek u Duchcova, Broumov, Králíky a Hejnice, internačním kláštřem se stal Želiv.

⁸⁹ Státní úřad pro věci církevní (1949–1956, zkráceně SÚC) byl zřízen zákonem č. 217/49 Sb. K jeho úkolům patřilo udělování státního souhlasu k výkonu duchovenského povolání, navrhování či schvalování kandidátů na důležité církevní posty a schvalování rozpočtů církví a náboženských společností. Během jeho fungování mu byly podřízeny ještě bohoslovecké fakulty a také nově zřízené Ústřední církevní nakladatelství – jako hlavní vydavatel a cenzor náboženské literatury, čímž se dokonala plnost dohledu nad náboženským životem u nás. Přestože byl SÚC úřadem na úrovni ministerstva, sám církevní politiku netvořil, ta byla určována především po stranické linii KSČ. In: PIŠKULA, Jiří: Státní úřad pro věci církevní 1949–1956, s. 67–69.

⁹⁰ Národní archiv, fond SÚC, sig. 56, Zpráva o svozu klášterních knihoven a archivů v Čechách a na Moravě.

20. června 1950 pověřilo ministerstvo školství věd a umění odbornými otázkami řízení svazu klášterních knihoven a zastupováním zájmů státních studijních knihoven při jednání se Státním úřadem pro věci církevní Národní a univerzitní knihovnu v Praze. Vytřídění a svaz knihovního materiálu byl rozdělen mezi jednotlivé knihovny⁹¹, přičemž určující byla regionální příslušnost. Celkem se na jaře roku 1950 nalézalo ve 140 klášterních knihovnách v Čechách a na Moravě 1 820 000 sv. Z toho 1 milion sv. nakonec převzaly do své správy státní studijní knihovny, cca 260 000 sv. získaly archivy, muzea, lidové knihovny a další organizace. Cca 540 000 sv. bylo ponecháno v historických interiérech; přestože dohoda zástupců Státního úřadu pro věci církevní a Náboženského fondu z 21. dubna 1950 stanovila, že na svém původním místě zůstanou pouze tři interiérové knihovny (Strahov, Teplá, Rajhrad) a ostatní budou odvezeny, podařilo se za velkého úsilí pracovníkům knihoven zachránit v původních interiérech celkem 18 klášterních knihoven⁹². Zatímco organizace poválečných svozů byla, dá se říci, organizována smysluplně, rozdělení kompetencí mezi Státní úřad pro církevní záležitosti (schvalování, organizace, jednání se zmocněnci atd.) a Národní a univerzitní knihovnu (odborná část⁹³) vedly ke zmatkům a v některých případech i k pochybení jednotlivců ze strany Státního úřadu pro věci církevní nebo zmocněnců či církevních tajemníků⁹⁴.

⁹¹ Kromě organizace svozové akce dostala Národní a univerzitní knihovna na starost kláštery v Praze a v kraji Pražském a Ústeckém. Zemská a univerzitní knihovna v Brně – kláštery v Brně a dále pak v kraji Brněnském a Jihlavském; Univerzitní knihovna v Olomouci – kláštery v Olomouci a dále pak v kraji Olomouckém a Gottwaldovském; Státní studijní knihovna dra Zdeňka Nejedlého v Českých Budějovicích – kláštery z kraje Budějovického; Státní studijní knihovna v Plzni – kláštery z kraje Plzeňského a Karlovarského; Státní studijní knihovna v Hradci Králové – kláštery z kraje Královéhradeckého a Pardubického; Státní studijní knihovna v Liberci – kláštery z kraje Libereckého; Slezská studijní knihovna v Opavě – kláštery z kraje Ostravského. In: Národní archiv, fond SÚC, sig. 56, Zpráva o svozu klášterních knihoven a archivů v Čechách a na Moravě.

⁹² Původně počítali knihovníci se zachováním 19 knihoven v jejich původních interiérech, ale mezitím byly již 2 knihovny svezeny a 1 na seznam přibyla později. In: Národní archiv, fond SÚC, sig. 56, Zpráva o svozu klášterních knihoven a archivů v Čechách a na Moravě.

⁹³ Národní a univerzitní knihovna měla, kromě jiného, za úkol dodat cca 20 osob do odborných komisí. Tyto komise měly 2–3 dny před odvozem příslušné knihovny detailně roztřídit knihy, a to v následujícím pořadí: rukopisy, inkunábule, tisky do roku 1526, bohémika do roku 1880 (z 16.–18. století se přebíralo vše, z 19. století jen vzácné tisky), dále vzácné cizí tisky, vědecká literatura a mapy; grafika, jen pokud neměla lokální charakter, a nakonec hudebniny. Pořadí návštěv odborných komisí v kláštřech určoval podle naléhavosti Státní úřad pro věci církevní. Odborná komise měla kromě roztřídění knihovny také zabezpečit soupisy rukopisů, inkunábulí a postinkunábulí, ostatní knihy měly být označeny jen počtem. Na činnost odborných komisí pak měly navázat tzv. technické komise, které podle vyhotovených protokolů měly na místě likvidovat malé a bezcenné knihovny. Výkonné komise pak měly za úkol rozdělit knihy hodné uchování pro univerzitní knihovny a knihovny ostatní. Kromě toho v některých krajích do výběru literatury zasahovaly též komise krajské. Národní archiv, fond SÚC, sig. 56, Zápis z porady komise odborníků konané 25. 5. 1950.

⁹⁴ Jak bylo později definováno, mezi jednotlivými odbory Státního úřadu pro věci církevní, které měly na starosti zajištění dopravy a vstupu do objektů, panovala špatná či v postatě žádná spolupráce. Zmocněnci a církevní tajemníci nebyli často vůbec poučeni o kulturním majetku, za který byli zodpovědní. Řada nových nabyvatelů klášterních objektů natolik tlačila na jejich vyklizení, že byly předměty odváženy ještě před příchodem odborných komisí, což vedlo k tomu, že většina odvážených předmětů nebyla podchycena v předávacím protokole. Seznamy pak byly často pořizovány dodatečně, několik měsíců po svozu. U některých objektů (například klášter Teplá) nebyl soupis předmětů vypracován vůbec. In: Archiv NK, Hlavní nedostatky likvidace klášterních knihoven.

Závěrem

Československé knihovnictví prošlo v letech 1939–1959 řadou velkých proměn a turbulencí. K hlavním mezníkům můžeme zařadit zabrání Sudet, pohyby a přesuny velkého množství knih v souvislosti se zábory německých institucionálních a soukromých knihoven v roce 1945, likvidací klášterních a spolkových knihoven, několikerým hromadným vyřazováním knih z veřejných knihoven a s nimi související totální proměnou knihovního fondu atd. Ve 40. a 50. letech 20. století dochází k proměně knihovny coby symbolického centra uchovávacího hodnoty nejrůznější povahy a dávající tyto hodnoty čtenářům k dispozici v instituci, jež se chce velkou měrou podílet na prosazování určitého politického i uměleckého programu.⁹⁵ Podobné momenty jsou známy z historie dříve i později, ale jejich míra v tomto období byla opravdu výjimečná.

⁹⁵ ŠÁMAL, Petr: Soustružníci lidských duší, s. 136.

Použitá literatura

- Archiv bezpečnostních složek, Historický fond, sig. H-718, sv. 2, s. 19.
- Archiv NK, fond Národní a universitní knihovna Praha (1916)1918–[1960], Hlavní nedostatky likvidace klášterních knihoven.
- Archiv NK, fond výroční zprávy 1870–, Národní a Universitní knihovna v Praze. Výroční zpráva za rok 1946.
- Archiv NK, fond výroční zprávy 1870–, Národní a Universitní knihovna v Praze. Výroční zpráva za rok 1947.
- Archiv NK, fond výroční zprávy 1870–, Národní a Universitní knihovna v Praze. Výroční zpráva za rok 1948.
- Archiv NK, fond výroční zprávy 1870–, Výroční zpráva Národní a universitní knihovny za rok 1939.
- Archiv NK, fond výroční zprávy 1870–, Výroční zpráva Národní a universitní knihovny za rok 1940.
- Archiv NK, fond výroční zprávy 1870–, Výroční zpráva Národní a universitní knihovny z roku 1945.
- Národní archiv, fond SÚC, sig. 56, Zápis z porady komise odborníků konané 25. 5. 1950.
- Národní archiv, fond SÚC, sig. 56, Zpráva o svozu klášterních knihoven a archivů v Čechách a na Moravě.
- BAUER, Michal. *Ideologie a paměť: literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Jinočany: H&H, 2003. 359 s.
- BROŽOVSKÁ ONDERKOVÁ, Jana. Veřejné knihovny, knihy a čtenáři meziválečného Československa. In: FOBEROVÁ, Libuše a Jan LIDMILA (ed.): *Konference Kniha ve 21. století 2014*, Brno: Moravská zemská knihovna, 2014. s. 23–28.
- CEJPEK, Jiří. *Československé knihovnictví: poslání a organizace*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1965. 171 s.
- CEJPEK, Jiří (a kol.). *Dějiny knihoven a knihovnictví*. 2. dopl. vyd. Praha: Karolinum, 2002. 247 s.
- ČESKOSLOVENSKO. *Nařízení vlády republiky Československé ze dne 5. listopadu 1919, jímž se provádí zákon o veřejných knihovnách obecních ze dne 22. července 1919, č. 430 Sb. z. a n.* Praha: [s. n.], 1919.
- ČESKOSLOVENSKO. *Zákon o prvním pětiletém hospodářském plánu rozvoje Československé republiky ze dne 27. října 1948, č. 241/1948 Sb.* Praha: Ministerstvo informací a osvěty, 1949. 30 s.
- ČESKOSLOVENSKO. *Zákon o veřejných knihovnách obecních ze dne 22. července 1919, č. 430 Sb. z. a n.* Praha: [s. n.], 1919.
- DOKOUPIL, Vladislav. *Dějiny moravských klášterních knihoven ve správě Universitní knihovny v Brně*. Brno: Musejní spolek, 1972. 379 s.
- DOLEŽAL, Jiří. *Česká kultura za protektorátu: školství, písemnictví, kinematografie*. Praha: Národní filmový archiv, 1996. 284 s.
- FREY, Jaroslav. Jak čte Praha. In: *Knihy a čtenáři*. 1937/1938, 1(9-10), 70–71.
- GROH, Kamil. Universitní knihovna v lidové demokratické ČSR. In: *Ročenka Universitní Knihovny v Praze*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1956, s. 7–27.
- HANZLÍKOVÁ, Lenka. Když knihy jezdí za čtenáři. *Ikaros* [online]. 2008, 12(11) [cit. 2016-08-13]. ISSN 1212-5075. Dostupné z: <http://ikaros.cz/node/12959>.
- HORÁK, František. Klášterní knihovny v českých zemích. In: *Knihovna: vědeckotechnický sborník*. Sv. 6, 1966, s. 219–270.
- Jaký byl stav obecních knihoven v Československé republice? *Knihkupec a nakladatel*. 1939, 1(13), 125–126.
- KLADIVA, Jaroslav. *Kultura a politika (1945–1948)*. Praha: Svoboda, 1968, s. 375.
- KNAPÍK, Jiří (a kol.). *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*. Praha: Academia, 2011. 2 sv.

KŘÍČEK, Václav. Německé a české knihovny v Liberci do roku 1945. In: *Světlík: svět libereckých knihoven*, 2014, **61**(12), 16-30, ISSN 1214-2751.

LIFKA, Bohumír. Knihovny v okupaci. In: *Marginalie: věstník Spolku českých bibliofilů*. 1938, roč. XII, č. říjen–listopad, s. 117–124.

NÁRODNÍ KNIHOVNA ČESKÉ REPUBLIKY a FALTYSOVÁ, Vlasta, ed. *Rukověť tištěných knihovních fondů Národní knihovny České republiky: od prvotisků do konce 19. století*. 1. vyd. Praha: Národní knihovny České republiky, 2006: [8], 342 s. ISBN /0-7050-456-0.

PIŠKULA, Jiří. Státní úřad pro věci církevní 1949–1956: Ministerstvo pro kontrolu náboženského života v Československu. In: *Církevní dějiny: osobnosti, události, struktury, mentality*. 2009, **2**(4), 67–69. ISSN1803-0068.

Pojízdná knihovna – Historie. *Městská knihovna v Praze* [online], [cit. 2016-08-13]. Dostupné z: <http://www.mlp.cz/cz/kontakty/pobočky/pojízdná-knihovna/historie/>.

POLÁČEK, Václav. Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945. In: ZACH, Aleš a Václav POLÁČEK (ed.): *Knihy a národ 1939–1945: rekonstrukce nevydaného pamětního sborníku Svazu českých knihkupců a nakladatelů z roku 1947*. Praha: Paseka, 2004. s. 67–145.

REPČÁK, Jozef. „Z cesty po českých knižnicích“. In: *Knihy a čtenáři*. 1937/1938, **1**(17), 125–128.

ŠÁMAL, Petr. *Soustružníci lidských duší: lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století : (s edicí seznamů zakázaných knih)*. Praha: Academia, 2009. 613 s.

ŠIMEČEK, Zdeněk a Jiří TRÁVNÍČEK. *Knihy kupovati ... : Dějiny knižního trhu v českých zemích*. Praha: Academia, 2014. 499 s.

TURKOVÁ, Helga. Zámecké knihovny v Česku po restitucích. In: *Biblio*. 2013, (1)4, 26–27. ISSN 2336-1921.

UHLÍKOVÁ, Kristina. *Národní kulturní komise 1947–1951*. Praha: Artefactum, 2004. 254 s.

VEČEŘOVÁ, Petra. Československé knihovnictví v letech 1939–1959. In: *Knihy znovu nalezené* [odborný mezinárodní seminář], 31. 3. 2016. Praha: Národní knihovna ČR, 2016.

VOBORNÍKOVÁ, Michaela. Knihovny a knihovnictví v českých zemích v letech 1938–1945. *Ikaros* [online]. 2016, roč. 20, č. 1 [cit. 2016-04-20]. ISSN 1212-5075. Dostupné z: <http://ikaros.cz/node/17667>.

VOBR, Jaroslav. Klášterní knihovny ve státní správě 1950–1990. In: *Duha*. 1991, **5**(1), 2–9. ISSN 0862-1985.

WÖGERBAUER, Michal (a kol.). *V obecném zájmu: cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Svazek II / 1938–2014*. Praha: Academia, 2015 s. 873–1661.

VEČEŘOVÁ, Petra. Československé knihovnictví v letech 1939–1959: vybrané problémy historického vývoje. *Knihovna: knihovnická revue*. 2017, **28**(2), 20–36. ISSN 1801-3252.